

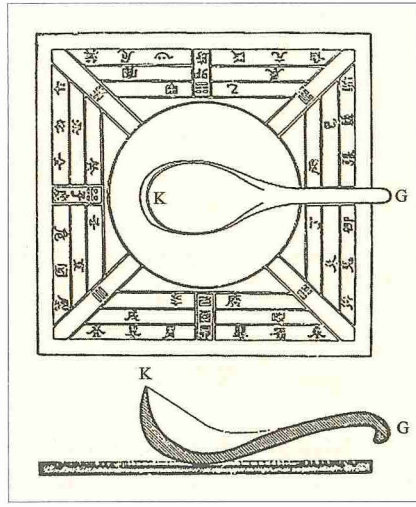
PÜSELİK

(bk. BÜSELİK).

PUSULA

Mıknatıslı ibresiyle
daima manyetik kutbu gösteren
yön bulma aleti.

İtalyanca "küçük kutu" anlamındaki *bus-sola* isminden Türkçe'ye geçen *pusula* kelimesi klasik Arapça eserlerde *tâse* (tas), *beytü'l-ibre* (iğne kutusu), *hukku'l-kible* (kible kutusu), *âletü'l-kible* ve Osmanlıca'da *kıblenümâ* ("kible göstericisi", halk arasında kibleâne) gibi tabirlerle karşılanmıştır. Pusulanın Çin'de, milâttan önce III-II. yüzyıllarda Fêng-shni rahiplerinin kullandığı "shih" (kâhin tahtası) denilen bir astronomi-astroloji aletinden faydalanılarak icat edildiği sanılmaktadır (Needham, IV/1, s. 245-259). Needham'ın açıklamasına göre, bir tastaki suya bırakılan shih üzerine yerleştirilmiş "si nan shao" (güneyi gösteren kaşık) adındaki mıknatıs taşı kaşık daha sonra balık, milâttan sonra 300'lerde de ibre şeklini almıştır. Buna göre ilk defa Asya'da kullanıldığı anlaşılan pusulanın Rusya nehirleri ticaret yoluyla Avrupa'nın kuzeyine ulaştığı ve VIII-IX. yüzyıllarda Vikingler'in uzun deniz yolculukları yapmalarına yardımcı olduğu söylenebilir. Öte yandan yine Çinliler XI. yüzyılın sonlarında pusulayı ilk defa denizcilikte kullanmış, ayrıca aynı yıllarda manyetik sapmayı, yani pusula

İlk manyetik pusula olan ve güneyi gösteren kaşık

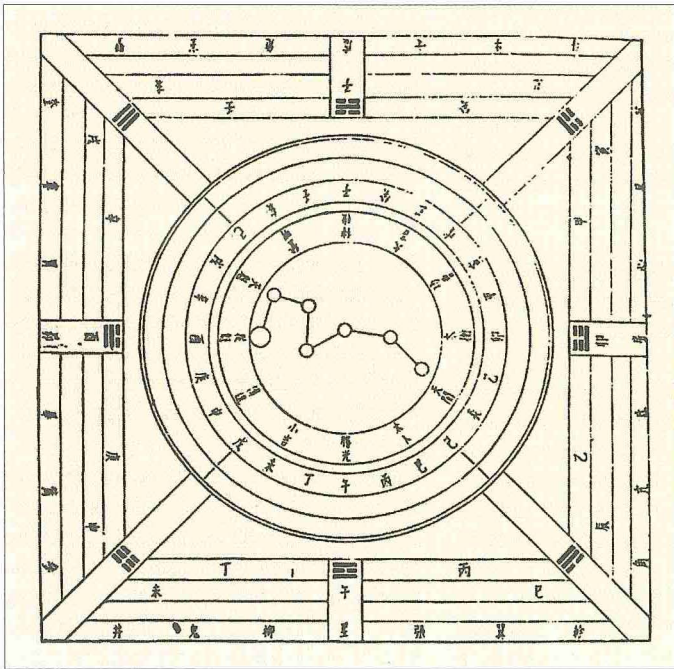
la iğnesinin gerçek kuzeyi göstermediğini de keşfetmişlerdir. Pusuladan yararlanmayı Çinliler'den öğrenen müslüman gemiciler tarafından bu bilgiler yaklaşık 1150'lerde İtalyan denizcilerine aktarılmıştır.

Avrupa'nın ilk pusula yapımcısı Alexander Necham (ö. 1217), *De utensilibus* ve *De naturis rerum* adlı eserlerinde mıknatısın özelliklerinden ve pusuladan bahseder. Ona göre mıknatıslı ibrenin "yönelme yeteneği" sayesinde gemiciler artık küçük ayının görülemediği gecelerde yöne-

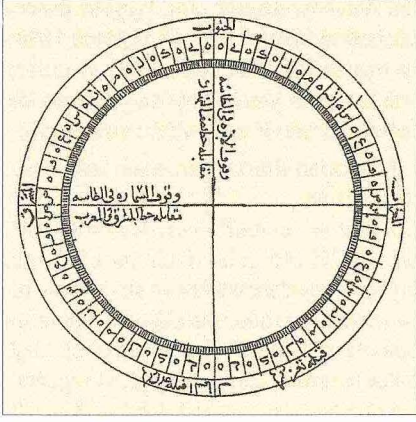
rini bulabileceklerdir. XIII. yüzyılın önemli düşünürlerinden Petrus Peregrinus 1269'da pusula hakkında *Epistola de magnete* adlı bir kitap yazmış, ayrıca pusulaya bir cetvel ekleyerek gelişmesini sağlamıştır.

Pusuladan söz eden en erken İslâmî kaynak Avfî'nin (ö. 629/1232 [?]) *Cevâmi'u'l-hikâyât ve levâmi'u'r-rivâyât* adlı eseridir. Müellif çıktığı bir deniz yolculuğunda fırtınaya yakalandıklarını ve su dolu bir tassa konulmuş mıknatıslı iğneyle yönlerini bulduklarını söyler (s. 46). Benzer bir bilgi, daha ayrıntılı biçimde Beylek el-Kıpcâki'nin 681'de (1282) yazdığı *Kitâbü Kenzi't-tüccâr fi mâ'rifeti'l-aḥcâr* adlı eserinde yer almaktadır. Anlatıldığına göre demir bir iğne dik açı yapacak şekilde aynı boyda ahşap bir çubuğa tutturulmuş ve su dolu bir kaba bırakılmıştır. Daha sonra kabın çevresinde saat yelkovanı yönünde bir mıknatıs dolaştırılmış ve aynı yönü takip eden iğnenin mıknatısın âniden çekilmesiyle meridyen doğrultusunu yani güney-kuzey, ahşap çubuğun da doğu-batı hattını gösterdiği görülmüştür. Resûlî Sultanı el-Melikü'l-Eşref Ömer b. Yûsuf da (ö. 696/1296) *Mu'înü't-tullâb fi'l-ʿamel bi'l-usturlâb* adlı risâlesinin sonuna eklediği "Zikrû Risâleti't-tâse" başlıklı yazısında yine aynı tür bir sulu pusulayı tanımlarken şu ayrıntıları vermektedir: Alet, esas itibarıyla su dolu bir çanakla suyun üstünde yüzdürülen demir bir iğneden ibarettir. Çanağın kenarları 360 dereceli bir gösterge haline getirilmiş, ayrıca her beş derece için başka bir bölümlenme yapılmıştır. Çanağın dibine de üzerine ana yönlerin işareti edildiği bakır bir levha katran veya mumla tesbit edilmiştir. Daha önceki örnekte olduğu gibi ahşap çubuğa dik açıyla tutturulan manyetik iğne suyun üstüne merkezi çanağın merkezine denk gelecek şekilde bırakılır; iğne güney-kuzey hattını veren meridyen üzerinde, çubuk da doğu-batı istikametinde durur. Eserde bu pusulanın bir çizimi de yer almaktadır.

XIII. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklarda tanımlaması yapılan bir de kuru tip pusula vardır. Bu tür yine bir mıknatıslı iğne ile içinde, ibrenin tam ortasından bükülmemiş ince bir ipe asıldığı veya sivri uçlu bir milin üzerine oturtulduğu bir "ibre evi"nden ibarettir. XIII. yüzyılın sonlarında Mısırlı astronom İbn Sim'un'un *Kenzü'l-yevâkit fi isti'âbi'l-mevâkit* adlı eserinde tanımını yaptığı bu pusuladan (Schmidl, I [1997-98], s. 85) XV. yüzyılda ünlü denizci İbn Mâcîd *Kitâbü'l-Fevâ'id fi usûli 'ilmi'l-baḥr ve'l-ḳavâ'id*inde daha ayrıntılı

Üzerinde astrolojik noktaları pusula noktaları işaretlenmiş olan kâhinin tahtası (Han dönemi)

Sultan el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî'nin *Mu'tnu't-tullâb fî'l-'amel bi'l-usturlâb* adlı eserindeki manyetik pusula çizimi (Kahire Dârü'l-küttübü'l-Mısıriyye, Teymûr, Riyâze, nr. 105, vr. 145⁹)

tılı biçimde bahsetmekte ve anlattıklarından bu pusulanın (hukka) dümcenin görebileceği şekilde bir pusula dolabına yerleştirildiği, dümcenin gerektiğinde ibreyi bir mıknaatısa sürtmek suretiyle doğru çalır hale getirdiği, çünkü zaman zaman pusulada sapmalar olduğu gibi hususlar öğrenilmektedir (*Arab Navigation*, s. 292-293).

Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis de *Risâle-i Mir'ât-ı Kâinât min Âlât-ı İrtifâ* adlı eserinde (İÜ Ktp., TY, nr. 1804) "dâire-yi muaddel" dediği bir rasat aletini anlatırken ortasında bir müteharrik iğne evi bulunduğunu, mıknaatısla terbiye edilmiş olan iğnenin, kuzeyden doğuya ve güneyden batıya doğru 7 derecelik bir sapmayı işaret eden siyah çizgi üzerinde dört ana yönü gösterdiğini söylemektedir. Bu sapmayı bizzat tesbit ettiğini belirten müellif iğne ucunun tam olarak kuzey kutbunu gösterdiği şeklindeki yaygın bilgiyi gerçeğe uygun bulmadığını söylemektedir (Brice v.dğr., s. 2-3). Bugün dünyanın birçok müzesinde çeşitli dönemlere ait kuru ve sulu pusula örnekleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Avfî, *Lübâb*, Mukaddime, s. 46; Makrîzî, *el-Hittat*, I, 210; İbn Mâcid, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese* (trc. G. R. Tibbetts), London 1981, s. 292-293; W. Brice v.dğr., *The Dâ'ire-yi Mu'addel of Seydi 'Ali Re'is*, Manchester 1976; D. J. Boorstin, *The Discoverers*, New York 1985; L. Janin – D. A. King, "İbn al-Shâtîr's Şandûq al-Yawâqit: An Astronomical 'Compendium'" (D. A. King, *Islamic Astronomical Instruments* içinde), London 1987, XII. makale, s. 187-256; D. A. King, "al-Ṭasa", *EP* (İng.), X, 312-313; G. Basalla, *The Evolution of the*

Technology, Cambridge 1988; J. Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge 1989, IV/1, s. 245-259; Sevim Tekeli, "İzzüddîn b. Muhammed Al-Vefai'nin 'Ekvator Halkası' Adlı Makalesi ve Torquetum (Equatorial Armilla of 'Iz Al-Din b. Muhammad Al-Wafai and Torquetum)", *DTCFD*, XVIII/1-2 (1961), s. 227-259; P. G. Schmidl, "Two Early Arabic Sources on the Magnetic Compass", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, I (1997-98), s. 81-132 [www.uib.no/jais/jais.htm]; E. Widemann, "Maghnâtis", *EP* (İng.), V, 1168-1169.

YAVUZ UNAT

PUT

Türkçe'ye **put** şeklinde geçen ve aslı Buddha ismine dayanan Farsça **but** kelimesi "bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah'tan başka ilâh edinilen nesne" diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan **idol** "görünüş, şekil" anlamında **eidōs** kelimesinden türetilen **eidolon** gelir. **Eidolon**, "hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan sûret" gibi farklı mânalara sahiptir; aynı zamanda "insan zihninde oluşturulan sûret" anlamına da gelir. Homeros'tan itibaren Yunan metinlerinde nâdiren rastlanan eidolon eski Yunan'da dinî bir mâna kazanmamıştır. Yunan dilinde eidolon kelimesine Septuagint'te (Eski Ahid'in Yunanca tercümesi) rastlanmaktadır. Bu kelime İbrânîce Eski Ahid'de yer alan **aven** (yararsızlık), **elil** (hiçlik), **gillulim** (pislik), **pesel** (oyma put), **tse-lim** (heykel, sûret) gibi İbrânîce kelimelerin karşılığında kullanılmıştır. Nitekim Eski Ahid'de putlardan bahsedilirken otuz farklı isme yer verilmiştir. Burada eidolonun sahte tanrılara işaret ettiği belirtilmiş ve onların boş şeyler, aldatmacadan ibaret faydasız sûretler, şekil verilmiş metaller ve oyulmuş ağaçlar olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu sebeple Eski Ahid'i Yunanca'ya çeviren mütercimlerin tercihlerine göre eidolon, "sahte kabul edilen bir put-perest tanrısını temsil etme" şeklinde bir anlam kazanmıştır. **Vulgate**'te (Kitâb-ı Mukaddes'in Latince tercümesi) söz konusu İbrânîce kelimeleri tercüme edebilmek için **idolum** (put) ve **simulacrum** (sûret) kelimeleri kullanılmıştır. **Eidolona** apokrif kabul edilen eserlerde de sıkça rastlanır. **Eidolon** kelimesi Yunanca Yeni Ahid'in İnciller dışındaki bölümlerinde yer almaktadır (Resullerin İşleri, 7/41, 15/21; Romalılar'a Mektup, 2/22; Korintoslular'a Birinci Mektup, 8/4, 7, 10/9, 12/2). Bazı Yeni Ahid pasajlarında pagan tanrılarının var olmadığı

(Galatyalılar'a İkinci Mektup, 4/8) ve onlara yapılan ibadetin arkasında şeytanların parmağının bulunduğu (Korintoslular'a Birinci Mektup, 10/9; *ER*, VII, 73) belirtilmektedir.

İslâm'ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemiyle İslâm'ın zuhuru sırasındaki müşrik Araplar'ın dinleri hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Kur'an-ı Kerim'de putu veya putları ifade etmek üzere **esnâm**, **ensâb**, **evsân**, **cibt**, **timsâl** (temâsîl), **ünsâ** (inâs) ve **tâgût** gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunların ilk üçü çoğul olup tekilleri **sanem**, **nusb** ve **vesend**. **Sanem** Sâmî dillerindeki **salim** kökünden türemiş olup sözlükte "Allah'ın dışında ilâh edinilen şey" demektir. **Sanem** "sûret, resim" ve özellikle "put" anlamına gelmektedir. **Kur'an-ı Kerim**'de daima çoğul şekli ile yer alır (el-En'âm 6/74; el-A'râf 7/138; İbrâhîm 14/35; el-Enbiyâ 21/57; eş-Şuarâ 26/71). Eski Ahid'de genellikle "put, oyma ve dökme put" mânalarında kullanılmıştır (Sayılar, 33/52; II. Krallar, 6/18; Hezekiel, 7/20; Amos, 5/26). **Sanem** ayrıca ağaçtan yontulmuş, altın, gümüş yahut bakırdan dökülmüş olup cismi veya belli bir şekli olan putu ifade eder. "Dikmek" anlamındaki **nusb** kökünden "dikili taş" anlamına gelen **nusb**, putlar adına kesilen hayvanların kanlarının üzerlerine döküldüğü mezar taşları gibi taş bloku ifade eder. Esasen Kâbe'nin harem bölgesinin sınırlarını belirleyen kaba taş sütunlardan ibaret olan **ensâb** yerleşik topluluklar arasında Kâbe'deki putların şekillerinin işlendiği taşlar yani **esnâm** haline getirilmiş ve bazı göçebe topluluklarda nâdiren ilâhların sembolü olarak kullanılmıştır. **Ensâb** adı verilen putların belirli şekil verilmiş hallerine **esnâm** veya **evsân** denilmiştir. **Vesen** ise "sadece taştan yapılan, fakat cismi veya belli bir şekli olmayan put" demektir. Daha ziyade resim biçimindeki objeler hakkında kullanılır. Ayrıca **evsân**, yalnız düzmece tanrıları simgeleyen nesnel ve somut imajlara değil en geniş anlamıyla asılsız inanç ve uygulamalarla ya da sahte değerlere bağlanma eğilimiyle bir arada düşünülebilen her şeye işaret etmektedir. Bunun içindir ki ilgili âyetin hemen arkasından "her türlü asılsız sözden kaçınma" buyruğu gelmektedir (el-Hac 22/30).

Kur'an'da tâgûtla birlikte sadece bir yerde geçen **cibt**, "Allah'tan başka ibadet edilen her şey, kendi başına hiçbir değeri ve faydası olmayan şey, hiçbir gerçeğe dayanmayan anlamsız gizler" gibi mânalara gelir. Ayrıca **put**, **puta** tapınma, sihir, falcı ve büyücüler hakkında da kullanılır. Ken-